

och/eller orientaliska – innebar detta, mot bakgrund av den uppfattningen att nya läror endast kan antas av hela kyrkan, att läroutvecklingen avstannade. Väst, under ledning av påven, hävdade å sin sida, att kyrkans fullhet finns där påven finns. Inte minst därför kom för västkyrkans del den efterföljande medeltiden att innebära en ny tid av intellektuell och läromässig fördjupning. Efter Västroms fall kom kyrkan i väst att inkorporera mycket av detta rikets innehållsliga stoff, inte minst dess rättsuppfattning och juridik. Därför kan man i den västliga kyrkans teologi finna klara spår av ett juridiskt tänkande som kanske inte alltid gjort själva den sak man velat uttrycka rättvisa.

Kristendomen kommer till Sverige

Vi närmar oss nu den punkt i historien då kristendomen i mer organiserad mening kommer till Sverige. Många har fått lära sig att kristendomen kom till Sverige genom missionären Ansgars (801–865) resor till Mälardalens Björkö och handelsstaden Birka, 829 och omkr. 850. I boken *Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad* (1941), skriver Erik Floderus följande:

Ansgars mission i 800-talets Birka hade runnit ut i sanden, och vid mitten av 900-talet synas inbyggarna därstädes helt och hållet ha återfallit till hedendomen. Denna första missionsverksamhet, som leddes från ärkebiskopsstolen Hamburg-Bremen, hade icke nått utanför Björkö. I övrigt härskade hedendomen i landet. (s. 23)

Senare tiders forskning har givit anledning att ifrågasätta detta. Ansgars första resa till Birka hade snarare en mer exklusiv utgångspunkt; syftet var nog inte så mycket mission, som att andligen bistå redan kristna köpmän på orten – Birka var ju ett handelscentrum. I Birka fanns kanske också redan

sådana kristna som tagits som slavar. Detta är i mycket en kvalificerad gissning, i själva verket kan man inte veta särskilt mycket om dessa omständigheter. Mer sannolikt är att kristendomens intåg i det som idag är Sverige var en långt mer utdragen process, som sträcker sig, kanske så tidigt som från 700-talet fram mot 1100-talet. Långt innan några missionärer beträdde svensk mark hade redan enskilda personer konfronterats med, och antagit den kristna tron, inte minst i samband med resor utomlands. Handel och resor till ganska avlägsna platser var mer utbrett än vad vi idag kanske föreställer oss. När de första missionärerna kom till Sverige fanns alltså här redan kristna människor. Missionen kom sannolikt från två håll, dels söder, dels väster. I väster, in i Västergötland, kom engelska missionärer via Norge. Söderifrån kom missionärer från Tyskland och ärkebiskopssätet Hamburg-Bremen (varifrån Ansgar var utsänd).

I det västgötska Varnhem, beläget i Valle härad i en urgamal kulturbygd, har man sedan tre år grävt ut en kyrkruin i anslutning till den stora klosterkyrkan. Den frilagda stenkyrkan, daterad till ca 1020–30, är med denna datering Sveriges äldsta konstaterade stenbyggnad. Denna kyrka är byggd över resterna av en träkyrka, som man funnit spår av, vilka daterats till 900-tal, som i sin tur gör den till Sveriges äldsta – hittills – konstaterade kyrka. Den omgivande kyrkogården rymmer omkring 2000 människor, där de äldsta kristna gravarna är från sent 800-tal. Detta innebär att man, utifrån konkreta bevis, måste tidigardatera kristendomens inträde i Västergötland med omkring 100–150 år. Det fanns alltså, klart och tydligt, kristna befolkningsgrupper i Västergötland under 900-talet!

Tidigare har man menat att kungen som den förste antog den nya tron, men mer sannolikt synes vara, att det förhåller sig tvärt om: när folket i stort har antagit kristendomen, då vågar också kungen eller den lokale stormannen ta efter.

Olof Skötkonungs dop i Husaby omkring 1014 var alltså kanske inte en start för kristendomen, utan slutet på missionens första fas?

Medeltiden

Medeltiden är en komplicerad tid, inte minst dess kronologi. På kontinenten brukar medeltidens start anges till tiden efter Romarrikets fall under slutet av 400-talet, medan den för svenska förhållanden startar betydligt senare, först med vikingatidens slut fram mot 1100-talet. Den sträcker sig dock gemensamt för hela Europa fram till början av 1500-talet och övergången till renässans. Medeltiden brukar delas in i tre större perioder: *tidig medeltid*, som var en tid av stark decentralisering och låg tillväxt från ca 500 till 1000. *Högmedeltiden*, som kännetecknas av stark ekonomisk tillväxt och befolkningsökning, stabilisering och centralisering av den politiska makten. Denna period räknas från ca 1000 till 1350. Därefter kommer *senmedeltiden*, då tillväxten fick ett abrupt slut och en period av demografisk stagnation samt ökad politisk turbulens tog vid, men även en konsolidering av centralmakter, det vill säga nationalstater, som skulle fortsätta in på den tidigmoderna perioden, det vill säga perioden från 1500-talets ingång. Mycket av vad vi tidigare behandlat faller sålunda under "medeltiden", även om detta från svensk utgångspunkt ter sig avlägset.

För svenska förhållanden kan man säga att tiden fram till 1150 handlade om den kristna kyrkans etablering. Det är en period av flitigt kyrkobyggande, och man kan – även om det är delvis omstritt – i relation till kyrkorna se hur socknarna växer fram. Socken och församling kom därefter att vara synonyma. Ordet *socken* kommer av verbet "söka", det vill säga, de människor tillhörde samma socken som sökte samma tingsplats, och senare kyrka.

Under denna period är det tre städer som blir särskilt be-

tydelsefulla, nämligen Skara, Sigtuna och Linköping. Det första biskopssätet blev Skara, där det i mitten av 1000-talet anlades en domkyrka. Senare, under 1100-talet, förskjuts centrum i Mälardalen från Sigtuna till Gamla Uppsala, och ytterligare något senare till Östra Aros (Uppsala). Tids nog fanns biskopssäten i Uppsala, Linköping, Skara, Strängnäs, Västerås, Växjö och Åbo, som ju var svenskt. Ärkebiskopen över den nordiska provinsen satt i Lund, som då var danskt. Ärkebiskopssätet i Uppsala upprättas 1164, och från och med detta bildar Sverige/Finland en egen provins, *Ecclesia Svecana*, inom den världsvida romersk-katolska kyrkan.

Under hela medeltiden kan man märka en konflikt mellan den kyrkliga och den världsliga makten, där de båda eftersträvade mer makt på den andra partens bekostnad. Kyrkan var mycket mäktig, inte minst som en av landets största jordägare, men också biskopen var en inflytelserik person som i regel hade plats i kungens råd.

Att uttala sig om den folkliga fromheten är inte alldeles enkelt, men åtminstone några drag kan spåras. Övergripande kan man säga att det kyrkliga livet präglades av föreställningen om synd och nåd. Synden ledde till förtappelse om den inte blev förlåten, medan nåden, som förmedlades genom sakramenten, förde till himmelen. Som en konsekvens var fromheten därför sakramental, det vill säga centrum var sakramenten, främst mässan och den förvandling som inför mässfirarnas ögon skedde då bröd och vin förvandlades till Kristi kropp och blod. Församlingens första uppgift var att tillbe den i sakramentet närvarande Kristus. För det andra präglades fromheten av jungfru Maria. Sverige var under medeltiden ett oerhört marianskt land. Till Maria vände man sig med bön om förbön i livets alla upptänkliga situationer. Efter Maria kom, för det tredje, helgonen. Helgonen var sådana människor som av kyrkan konstaterats vara heliga, det vill säga varandes hos Gud i himmelen. Till dessa heliga me-

nade man att människor kunde vända sig med bön om förbön. Familjer och yrkesgrupper kunde ha sina egna helgon, och senare bildades många gillen kring dessa helgon. Till det medeltida livet kom också, för det fjärde, vallfärderna, eller pilgrimsvandringarna. Medeltidens människor reste mer än vi idag tror, och det var inte ovanligt att människor hade besökt Trondheim i Norge, Santiago de Compostela i Spanien eller självaste Rom och Jerusalem. Slutligen skall också, för det femte, klostren nämnas. De var under medeltiden andliga liksom kulturella kraftcentra, dit många vände sig för att få förbön. Ja, de var i själva verket verkliga kulturinstitutioner, som hade något att säga inom alla fält av den mänskliga kulturen.

Slutligen skall också sägas, att det var kyrkan som förmedlade all lärdom genom både hög och låg utbildning, och de som hade läshuvud kom omedelbart att rekryteras för kyrklig tjänst. Denna förening mellan kyrka och lärdom kom för övrigt att bestå under lång tid. Kyrkan hade, även efter reformationen, ansvar för folkets utbildning, vilket senare tiders ecklesiastikdepartement vittnar om, som innefattade både kyrka och utbildning.

Sverige blir Sverige

Sverige bestod från tidig medeltid av konkurrerande regioner, ledda av sådana som så småningom blev kungar. De tre mest framträdande regionerna var Väster- och Östergötland samt senare Svealand. Tidigt låg konkurrensen mellan framträdande familjer, den erikska ätten i Västergötland och den sverkerska ätten i Östergötland. Med tiden kom dessa regioner genom Birger jarl (1210–1266) med början under 1200-talet att förenas till ett riksbygge, men det hade sannolikt inte skett utan kyrkan. Genom kyrkans rikstäckande struktur fanns det nödvändiga sammanhållande kitt, som krävdes för ett riksbygge.

Mot slutet av medeltiden var Europa, trots språkliga och kulturella skillnader, ändå genom den romersk-katolska kyrkan och påven en sammanhållen enhet. Slutet av 1400-talet och början av 1500-talet skulle ändra på detta. Med reformationen skulle denna enhet brytas upp, och kyrkans inflytande skulle komma att inte bara förändras utan på sikt också minska. Reformatorernas kamp kunde lokalt inte vinnas utan hjälp från den statliga överheten, som därigenom kom att få ett inflytande över kyrkan och dess inre liv som den dessförinnan knappast haft. Men det var inte endast fursten eller kungen som bestämde utvecklingen. Också borgerskapet hade i vissa städer blivit mycket inflytelserikt, och på sina håll anslöt sig dessa till den reformatoriska idén och drev på utvecklingen.

Reformationen startar

Martin Luther (1483–1546) var inte först med att påtala problem inom kyrkan. Redan den heliga Birgitta (1303–1373) ägnade större delen av sitt liv åt att kritisera missförhållanden inom kyrkan. Under samma period och något senare uppträder sådana kritiker som John Wycliffe (ca 1330–1384) och Jan Hus (ca 1371–1415), dock med en kritik av helt annan art – vilket resulterade i att de kättarförklarades.

1517 anslår augustinermunken Martin Luther 95 teser, vilka han – som professor enligt sedvanlig akademisk ordning – önskade att diskutera. Teserna gällde avlaten, vilken var en del av kyrkans botinstitution. Efter avlösningen, som tillsades efter ånger och bön om förlåtelse, menade man, skulle det följa en botgöring som varierade på grund av försyndelsens art. Det är här avlaten kommer in. Denna botgöring kunde nämligen omvandlas till något mer handlingsinriktat, exempelvis att bidra till ett kyrkobygge eller att delta i en vallfärd. Den genom senare tiders okunnighet och polemik odlade föreställningen, att avlaten i sin genuina form handlade om att köpa sig syndernas förlåtelse för pengar, stäm-

mer alltså inte. Dessvärre hade avlatssystemet mot slutet av medeltiden kommit att missbrukas, så att omvandlingen av de timliga straffen också kunde ersättas av en penninggåva. Ökända är avlatskrämaren Arcimboldus ord: "När myntet sig mot kistans botten klingar, själen sig mot himlen svingar." Men observera: inte ens då handlade avlaten om att köpa syndernas förlåtelse för pengar. Vad man friköpte sig från var botgöringen.

Till detta kom en ytterligare kritik av en mot senmedeltiden alltmer förvärldsligad kyrka, där exempelvis påvar hade barn och där präster inte levde upp till sina löften.

Disputationen i Wittenberg 1517 satte igång en löpeld genom hela Europa. Kyrkan visade sig oemottaglig för Luthers synpunkter och med tiden hårdnade Luthers egen – och inte minst hans anhängares – hållning så att en splittring till slut var oundviklig. Den under 1400-talet uppfunna, revolutionerande boktryckarkonsten bidrog vidare till att reformatorernas idéer vann snabb spridning.

Reformationsstriden kom med tiden att mindre handla om avlaten än om den centrala frågan inom teologin: hur blir en människa frälst? Luther hade själv gjort den erfarenheten, att hur han än ansträngde sig så nådde han ändå inte fram till ett rättfärdigt liv. Han kunde inte av sig själv åstadkomma rättfärdigheten. För honom blev det något av en uppenbarelse då han i sina studier av inte minst Romarbrevet såg, att rättfärdig var något en kristen blev genom att tro på Jesus Kristus, inte genom egna gärningar. Rättfärdigheten hade Kristus vunnit genom att dö och uppstå, och denna rättfärdighet kunde den troende tillägna sig genom att själv tro att Jesus gjort detta för mig. Denna åskådning menade Luther att kyrkan fördunklat genom århundradena.

Reformatorerna kom att ställa upp några "allena"-satsar, som uttryckte deras mission. Man sade: Kristus allena – allt beror av Kristus, inget av mig själv. Tron allena – det enda en

människa kan göra för sin frälsning, det är att tro på Jesus. Skriften allena – det är endast genom skriften som jag kan få kunskap om Gud och frälsningen, och skriften är den högsta och enda normen för kyrkan.

Reformationen kan inte förstås om man inte samtidigt ser att denna var politisk. En av Luthers uppfattningar var att fursten/kungen också skulle vara ledare för kyrkan. Detta utnyttjades av mer än en regent till att själva ta makten över kyrkan. Här är Sverige och England typexempel med Gustaf Vasa (1496–1560) och Henrik VIII (1491–1547).

Reformationen kommer till Sverige

Även om Uppsala universitet grundades 1477, var det inget stort universitet, och ville man ha en mer omfattande utbildning fick man söka sig utomlands. Många svenskar, främst blivande präster, sökte sig under hela medeltiden bland annat till Tyskland. Där konfronterades somliga med reformatoriska tankegångar. En av dessa var Olaus Petri (1493–1552). Denne kom efter hemkomsten att bli verksam i Stockholm. Det har länge hetats att han är den svenske reformatorn framför andra. Detta är emellertid mindre sannolikt. Olaus Petris mission torde i första hand ha sträckt sig till det tyska borgerskapet i Stockholm, som i stort redan var vunnet för den reformatoriska saken. Att Sverige drogs in i reformationen berodde snarare på politiska faktorer. Gustaf Vasa hade stora skulder till den tyska Hansan och behövde friköpa sig från dessa. Kyrkan hade pengar och dessa ville kungen åt. I Västerås hölls 1527 den så kallade ”reformationsriksdagen”, då reformationen – inte minst i många skolböcker – påstås ha blivit genomförd. Detta rymmer en viss sanning, men innebär samtidigt en kraftig förenkling. Vad som där ändrades var främst skattesystemet, förvisso till kyrkans nackdel, men någon regelrätt teologisk reformation var det inte frågan om. Vidare beslutade man att Guds ord skulle predikas rent och

klart, men ingen närvarande tycks ha haft någon tveksamhet inför detta. Därmed var emellertid stenen i rullning, och saken kom att successivt genomföras. Man kan misstänka att kungen och hans närmaste rådgivare hade en plan som syftade till en reformation, men den var ingalunda förverkligad i och med riksdagen. Processen var istället långvarig och inte förrän 1593 och Uppsala möte beslutade den svenska kyrkan att hon definitivt skulle ställa sig under den Augsburgska bekännelsen. Kungamakten bekräftade detta vägval först 1614 i och med Gustaf II Adolfs kungaförsäkran. Turerna däremellan är omfattande och går från den kalvinskt orienterade Erik XIV (1533–1577) över den katolskt, åtminstone reformkatolskt orienterade Johan III (1537–1592) och den avgjort romersk-katolske Sigismund (1566–1632), till den kalvinskt orienterade Karl IX (1550–1611) och slutligen fram till dennes son, Gustaf II Adolf (1594–1632). Med den sistnämnde förs projektet slutligen i hamn – då bildar kyrka och statsmakt en enhet. Denna enhet kommer därefter att kontrollera utvecklingen.

När man säger att Svenska kyrkan genom reformationen blev evangelisk-luthersk, så måste detta påståande preciseras ytterligare. Den bekännelseskraft som först och främst antogs vid Uppsala möte 1593 var den *Augsburgska bekännelsen*, skriven 1530 av Philipp Melancton (1497–1560), med ett ekumeniskt syfte. Avsikten var alls inte att framställa den evangeliska rörelsen som något annat än en del av den dåtida kyrkan. Vad man angrep var vissa angivna missbruk, i övrigt menade man sig dela hela kyrkans tro. Över huvud taget har Melancton, vars teologi inte är identisk med Luthers, varit mer betydelsefull för Svenska kyrkans tradition än Luther.

Eftersom reformationen i Sverige i första hand var politisk kom vidare många av de gamla kyrkobruken, exempelvis söndaglig mässa, liturgiska kläder och en folklig tilltro till Marias förbön, att överleva. Betrakta exempelvis en äldre

svensk almanacka, och se hur många helgon- och Mariadagar där finns. Här finns en skillnad mellan Sverige och exempelvis Danmark, där reformationen var teologiskt motiverad. och Den genomfördes 1536 under Kristian III:s (1503–1559) regeringstid i ett och samma beslut, och man gjorde omedelbart upp med vad som inte ansågs vara evangelisk-lutherskt.

1600-talet

Det går en direkt linje från Philip Melanchton till det svensk-kyrkliga 1600-talet. Slutet av 1500-talet fram till de första decennierna av 1700-talet präglades av den *lutherska ortodoxin*. Denna period var dock inte för svenska förhållanden fullt så luthersk, utan har sin definitiva förutsättning i Melanchtons sätt att ställa upp den teologiska lärobyggnaden. Medan Luther varit mer fri i sin framställning, var Melanchton i större utsträckning en produkt av medeltida *skolastik*, det vill säga den filosofiska och kristet vetenskapliga huvudströmningen under högmedeltiden. Skolastiken försökte förklara alla tros-sanningar i termer av förnufts-sanningar. Utgångspunkten var, och är, att den kristna tron i princip kan begripas. De viktigaste redskapen var diskussioner, debatter eller logik, varigenom man via slutledningar ansåg sig kunna uppställa rationella utsagor om Gud, världen och skapelsen. Över huvud taget präglas den lutherska ortodoxin av just denna skolastik och ett vaktslående om den rätta läran, där denna lära uttrycktes alltmer sofistikerat. Aldrig så små saker kunde bli föremål för häftiga och omfattande strider. Man menade att 1500-talet hade inneburit ett frameducerande av den enda sanna läran och nu var det 1600-talets teologers uppgift att uttrycka det redan insedda så klart som möjligt och sedan slå vakt om detta. Naturligtvis fanns det också teologer och biskopar som delvis tänkte annorlunda, som såg det övergripande, som mer fokuserade på konsensus snarare än kon-